

نگاهی به بخش نسخه‌های خطی و آثار کمیاب کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران

■ دکتر سوسن اصیلی

مسئول بخش نسخه‌های خطی و آثار کمیاب

۱۳۳۷؛ شیخ علی علوی یزدی ۱۳۴۴؛ سعید نفیسی ۱۳۴۴؛ بدیع الزمان فروزانفر ۱۳۵۱؛ یزدان یار بنشاهی ۱۳۵۶؛ محمدامین ریاحی ۱۳۸۳.

در حال حاضر حدود ۱۲ هزار نسخه در مجموعه کتابخانه مرکزی نگهداری می‌شود. علاوه بر این مجموعه حدود ۴ هزار نسخه خطی نیز از دانشکده‌های مختلف دانشگاه تهران به این کتابخانه منتقل شده و در گنجینه نسخ خطی نگهداری می‌شود. این کتاب‌ها شامل نسخه‌های خطی دانشکده پزشکی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، نسخه‌های اهدائی امام جمعه کرمان و علی اصغر حکمت به دانشکده ادبیات و اهدائی خاندان حکمت آل آقا به دانشکده الهیات است.

این مجموعه نفیس در موضوعات ادبیات فارسی و عرب، فقه و کلام، پزشکی، ریاضیات، نجوم، فلسفه، تاریخ و جغرافیا است. در میان این نسخ خطی تعداد زیادی نسخه‌های اصل، هنری و منحصر به فرد وجود دارد. از ویژگی‌های این مجموعه، خطوط دانشمندان و بزرگانی چون: ملاصدرا، میرداماد، محمد باقر مجلسی، شهیداول، صائب تبریزی، ادیب الممالک فراهانی، علی اصغر حکمت، سعید نفیسی، اقبال آشتیانی و علامه قزوینی است. از خوشنویسانی که خط آنها در میان نسخه‌های خطی وجود دارد می‌توان از مرتضی قلی شاملو، میرعماد، وصال و غلامرضا اصفهانی نام برد.^۱

تاکنون ۱۸ جلد فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه به همت دکتر علی نقی منزوی و مرحوم استاد محمد تقی دانش‌پژوه به چاپ رسیده است. جلد ۱۹ و ۲۰ فهرست آماده انتشار و جلد ۲۱ در دست تدوین است. هر یک از مجموعه‌های دانشکده‌ها نیز دارای فهرست مستقلی هستند. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی از طریق وبگاه دانشگاه تهران و نیز وبگاه آقا بزرگ قابل دسترس است.

اسناد تاریخی

کتابخانه مرکزی دارای حدود ۶۰ هزار برگ سند تاریخی است. این اسناد شامل فرمان‌ها، احکام، وقف‌نامه‌ها، عقدنامه‌ها و قبایلهای ملکی، نامه‌های خصوصی و اداری است که غالباً از خانواده‌های

کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران یکی از مراکز مهم نگهداری نسخه‌های خطی ایرانی و اسلامی در جهان محسوب می‌شود. مجموعه غنی این کتابخانه سال‌هاست که محل مراجعه پژوهشگران ایرانی و خارجی علاقه‌مند به این حوزه است. از آنجا که هسته اصلی کتابخانه مرکزی با اهداء یک مجموعه نسخه خطی تشکیل شد، اهمیت نسخه‌های خطی در کتابخانه مرکزی دوچندان شده است. در طول شصت سال فعالیت پویا، کتابخانه مرکزی توانسته با گردآوری آثار نفیس خطی و کمیاب مجموعه‌ای قابل ملاحظه در دانشگاه تهران گردآورد.

معرفی مجموعه

بخش نسخه‌های خطی هم‌اکنون شامل گنجینه‌ای بزرگ از نسخ خطی، اسناد تاریخی، میکروفیلم، نسخ عکسی، کتب چاپ سنگی، عکس‌های تاریخی و کتب نایاب است.

نسخه‌های خطی

این مجموعه در حال حاضر شامل حدود ۱۶ هزار جلد نسخه خطی به زبان‌های فارسی، عربی و ترکی است. در بهمن ماه سال ۱۳۲۸ سید محمد مشکوه، استاد حقوق دانشگاه تهران ۱۳۲۹ نسخه خطی ارزشمند خود را به دانشگاه اهداء کرد. پس از اهداء این مجموعه مسئولان دانشگاه تهران تصمیم گرفتند یک کتابخانه مرکزی برای دانشگاه دایر کنند. در سال‌های بعد افراد و سازمان‌های زیادی با فروش یا اهداء نسخه‌های خطی خود به غنای این مجموعه افزودند. از مجموعه‌های قابل ذکری که در طول سالیان به نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی اضافه شد می‌توان از مجموعه‌های زیر نام برد:

الف) مجموعه‌های عمده اهدایی: نسخه‌های سید محمد مشکوه سال ۱۳۲۸؛ وزارت فرهنگ ۱۳۴۳؛ شهرداری گرگان ۱۳۴۵؛ حسنعلی غفاری ۱۳۴۶؛ محمد عبده ۱۳۴۸؛ خاندان سید جلال جزایری ۱۳۵۲؛ خاندان سدیدالسلطنه کبابی ۱۳۵۴؛ ناصر کاتوزیان ۱۳۶۴.

ب) مجموعه‌های عمده خریداری شده: نسخه‌های فخرالدین نصیری سال ۱۳۳۶؛ مجید موقر ۱۳۳۴؛ حسینعلی باستانی راد

**در میان میکروفیلم‌های موجود
مجموعه‌ای بسیار نفیس از نشریات
قدیمی ایران متعلق به دوره مشروطه
تا سال ۱۳۲۰ شمسی وجود دارد**

سرشناس خریداری شده‌اند. بخش زیادی از اسناد موجود در این مجموعه متعلق به دوره قاجاریه و پهلوی است. در میان اسناد یادشده می‌توان از دست‌نوشته‌های سعید نفیسی، عباس اقبال آشتیانی، محمد قزوینی و سید محمد علی جمال‌زاده نام برد. قدیمی‌ترین سند موجود فرمان ابوالفتح حسنعلی بن جهان‌شاه آق‌قویونلو برای تولیت آستان سلطان شیخ محمود با تاریخ ۲۷ شوال ۸۶۶ق است.

بخشی از این اسناد در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه به اختصار معرفی شده‌اند و از بخشی نیز هنوز هیچ فهرستی تهیه نشده است. از سال ۱۳۷۱ فهرست‌نویسی مفصل اسناد تاریخی آغاز گشت و هم‌اکنون جلد نخست آن آماده انتشار است. فهرست بیش از ۱۰ هزار برگ اسناد جمال‌زاده نیز در نشریه نسخه‌های خطی به‌چاپ رسیده است.

میکروفیلم و نسخه‌های عکسی

در بخش نسخه‌های خطی ۹۲۱۵ حلقه میکروفیلم و ۷۵۰۰ جلد نسخه عکسی نگهداری می‌شود. بیشتر کتاب‌های عکسی از روی میکروفیلم‌ها تهیه شده‌اند. از سال‌های نخستین تأسیس، سیاست مسئولان کتابخانه مرکزی علاوه بر گردآوری نسخه‌های خطی، تهیه تصویر از روی آثار گران‌بهای فارسی و عربی موجود در دیگر کتابخانه‌های داخل و خارج از کشور بوده و در راستای همین هدف از روی تعداد زیادی از نسخ خطی کتابخانه‌های کشورهایمانند فرانسه، انگلیس، امریکا، آلمان، هلند، ترکیه، روسیه، هندوستان و پاکستان تصویربرداری شده است. بخش زیادی از این مجموعه به همت مجتبی مینوی و ذبیح‌الله صفا تهیه شده است.

علاوه بر این با شناسایی نسخه‌های خطی موجود در شهرهای مختلف ایران مانند کتابخانه‌های تهران، مشهد، اصفهان، یزد، همدان، گرگان، شاهرود، دامغان، سمنان و رشت به همت محمد تقی دانش‌پژوه از نسخه‌های زیادی میکروفیلم تهیه شد. بخش دیگری از این میکروفیلم‌ها از نسخ خطی مجموعه‌های خصوصی مانند کتاب‌های آیت‌الله نجفی مرعشی، مجتبی مینوی، حسنعلی غفاری، اصغر مهدوی، محمود فرخ، تقی مشیری، سید احمد اشکوری، جلال بقایی، سید عبدالعزیز طباطبایی، محمد علی روضاتی، یحیی مهدوی، سعید نفیسی و سید جلال محدث تصویربرداری شده است. در طول سال‌های فعالیت کتابخانه، بخش عکاسی نیز به‌طور مستمر از روی نسخه‌های خطی کتابخانه

میکروفیلم تهیه کرده است که در همین مجموعه وجود دارد.^۲ کلیه میکروفیلم‌های یادشده هم‌اکنون در گنجینه بخش نسخ خطی نگهداری می‌شود.

در میان میکروفیلم‌های موجود مجموعه‌ای بسیار نفیس از نشریات قدیمی ایران متعلق به دوره مشروطه تا سال ۱۳۲۰ شمسی وجود دارد. روزنامه‌هایی چون: حبل‌المتین، شفق سرخ، اختر، نسیم‌شمال، صوراسرافیل و ندای وطن. از جمله مجلات موجود: فلاح مظفری، استبداد، کاوه و درالفنون است.

در سال ۱۳۴۷ دکتر جیمز فلچر، رئیس دانشگاه یوتا تعداد ۱۰۴ حلقه میکروفیلم از روزنامه اطلاعات، شامل مجموعه ۴۰ ساله اول انتشار این روزنامه (۱۳۰۵ - ۱۳۴۴) را به کتابخانه مرکزی اهداء کرد.^۳

فهرست ۶۲۲۵ حلقه از میکروفیلم‌های موجود، به همت محمد تقی دانش‌پژوه در سال‌های ۱۳۴۸، ۱۳۵۳ و ۱۳۶۳ در سه جلد در انتشارات دانشگاه تهران منتشر شد. بخش آخر جلد سوم به معرفی نسخه‌های عکسی بدون میکروفیلم اختصاص دارد.

کتاب‌های چاپ سنگی

در بخش نسخه‌های خطی مجموعه‌ای قابل توجه از کتاب‌های

**تاکنون ۱۸ جلد
فهرست نسخه‌های
خطی دانشگاه به
همت دکتر علی‌نقی
منزوی و مرحوم استاد
محمد تقی دانش‌پژوه
به‌چاپ رسیده است**

موضوعات گوناگون و از دوره‌های مختلف هستند و می‌توان آنها را در گروه‌های زیر بخش‌بندی کرد:

(۱) عکس‌های بیوتات سلطنتی: حدود ۱۸ هزار قطعه عکس از مجموعه عکس‌های اداره بیوتات سلطنتی ناصرالدین شاه در کاخ گلستان تصویربرداری شده است و کپی آنها هم‌اکنون در کتابخانه مرکزی نگهداری می‌شود. برای سال‌ها تنها راه دستیابی به عکس‌های بیوتات، مجموعه موجود در کتابخانه مرکزی بود. دو جلد فهرست این عکس‌ها بر اساس یادداشت‌های مرحوم محبوبی اردکانی به همت دکتر قاسم صافی در سلسله انتشارات کتابخانه مرکزی به چاپ رسیده که امکان بازیابی این تصاویر را فراهم می‌آورد. پیش از این استفاده از این تصاویر تنها از طریق میکروفیلم‌های موجود امکان‌پذیر بود، اما با اسکن شدن کلیه عکس‌ها در تابستان امسال این تصاویر با کیفیت بهتر به شکل دیجیتال در اختیار محققان قرار می‌گیرد.

(۲) آلبوم‌های دوره قاجار: این مجموعه که شامل حدود ۲ هزار قطعه عکس می‌شود متعلق به خانواده‌های سرشناس دوره قاجار است؛ مانند غلامحسین خان صاحب اختیار، حسنعلی غفاری، حسام السلطنه، معیرالممالک، محمد حسین ادیب و سید حسن تقی‌زاده. کتابخانه در حال حاضر در حال تدوین برنامه‌ای برای فهرست‌نویسی این عکس‌ها است.

(۳) عکس‌های شخصیت‌های معاصر: این تصاویر به صورت تابلو موجودند و به مناسبت نمایشگاه‌هایی تهیه شده‌اند که در سال‌های گذشته در کتابخانه مرکزی برگزار شده. در این مجموعه، تصاویر کم‌نظیری از علی اکبر دهخدا، صادق هدایت، جلال آل احمد، نیما یوشیج، محمد علی فروغی، سعید نفیسی و حسن پیرنیا (مشیرالدوله) موجود است.

(۴) عکس‌های دانشگاه تهران: این مجموعه عکس بی‌نظیری شامل عکس‌های دانشگاه تهران از آغاز تأسیس تا سال ۱۳۵۷ است. آلبوم‌های بازدید سران کشورهای گوناگون طی ۷۰ سال اخیر، مراسم سالگرد دانشگاه، تصاویر استادان دانشگاه از آغاز تا کنون بخشی از این تصاویر را تشکیل می‌دهد.

کتاب‌های نایاب و مجموعه‌های اهدائی

در سال ۱۳۸۳ در کتابخانه مرکزی طرحی به تصویب رسید که بر اساس آن کتاب‌های قدیمی و مجموعه‌های ویژه در یکجا گردآوری شوند. به این ترتیب پس از بررسی و مطالعات فراوان توسط کارشناسان این بخش برای نخستین بار در ایران در این کتابخانه تالار کتاب‌های نایاب و مجموعه‌های ویژه تأسیس شد. این تالار به نام دانشمند ایرانی خواجه نصیرالدین طوسی نامگذاری گردید.

کتاب‌های نایاب

این مجموعه شامل کتاب‌هایی است که به دلایلی نفیس هستند و می‌بایست در شرایط ویژه‌ای نگهداری شوند. این مجموعه شامل

تاکنون حدود ۶ هزار جلد از کتاب‌های چاپ سنگی فهرست‌نویسی شده و در صفحه جست‌وجوی فهرست کتابخانه بر روی وبگاه قابل دسترسی است

چاپ سنگی نگهداری می‌شود. این مجموعه که بیش از ۹ هزار جلد کتاب عربی، فارسی، ترکی و اردو را دربرمی‌گیرد، گنجینه‌ای ارزشمند از فرهنگ و تمدن اسلامی - ایرانی به‌شمار می‌آید. کتاب‌های چاپ سنگی به دلیل اهمیت و نادر بودن بسیاری از آنها، در سال ۱۳۷۸ از کتاب‌های چاپی جدا شده به مخزن ویژه‌ای در بخش نسخ خطی منتقل شدند.

تاکنون حدود ۶ هزار جلد از کتاب‌های چاپ سنگی فهرست‌نویسی شده و در صفحه جست‌وجوی فهرست کتابخانه بر روی وبگاه قابل دسترسی است.

کتاب‌های چاپ سنگی بر اساس قطع به چهار گروه A و B و C و T طبقه‌بندی شده‌اند. کتاب‌های رده A در قطع رحلی، رده B در قطع وزیری و رده C در قطع رقی است. کتاب‌های رده T شامل مجموعه کتاب‌های درسی دارالفنون است.

عکس‌های تاریخی

عکس‌های تاریخی برای شناخت رجال، بناهای قدیمی، مناظر و تاریخ عکاسی در ایران از اهمیت زیادی برخوردارند. در بخش نسخ خطی مجموعه‌ای بزرگ از عکس‌های تاریخی از دوره قاجاریه تا پایان حکومت پهلوی موجود است. این عکس‌ها در

کتاب‌های چاپ اروپا تا سال ۱۹۲۰، کتاب‌های عربی و ترکی تا سال ۱۳۴۰ قمری و کتاب‌های چاپ ایران تا سال ۱۳۲۰ شمسی است. قدیمی‌ترین کتاب چاپی موجود در کتابخانه مرکزی «تحریر اصول اقلیدس» از خواجه نصیرالدین طوسی است که در سال ۱۵۹۴ در رم منتشر شده و در این تالار نگهداری می‌شود. قدیمی‌ترین کتاب چاپ سربی در ایران «مأثر سلطانیه» از عبدالرزاق دنبلی است که در سال ۱۲۴۱ ق در تبریز منتشر شد. مجموعه‌ای از کتاب‌های نایاب اردو و پشتو نیز در این تالار قرار دارد.

مجموعه‌های ویژه

به دلیل جایگاه ویژه کتابخانه مرکزی نزد اهل تحقیق، برخی استادان برجسته دانشگاه تهران کتاب‌های خود را به کتابخانه مرکزی اهداء کرده‌اند. در تالار مجموعه‌های ویژه چند مجموعه مهم از این کتاب‌های اهدائی نگهداری می‌شود. این مجموعه‌ها شامل کتاب‌های علی اصغر حکمت، سعید نفیسی، یحیی مهدوی، ابراهیم پورداود هستند. در حال حاضر در این تالار بیش از ۳۰ هزار جلد کتاب نگهداری می‌شود.

چاپ‌های عکسی (فاکسی میله)

یکی از اقداماتی که در ماه‌های اخیر در بخش نسخ خطی انجام یافت گردآوری کتاب‌های چاپ عکسی بود. این مجموعه که در تالار مطالعه نسخ خطی ساماندهی شده است شامل حدود ۴۰۰ جلد است. کتاب‌های چاپ بریل، مجموعه کتاب‌های فرانکلین، متون کهن چاپ دانشگاه شیراز و چندین مجموعه دیگر از جمله این آثارند.

خدمات رسانی

خدمات رسانی نسخه‌های خطی، کتاب‌های چاپ سنگی، میکروفیلم‌ها و عکس‌ها در تالار ویژه‌ای در طبقه دوم کتابخانه مرکزی انجام می‌شود. در این تالار مجموعه‌ای از فهرست‌های نسخ خطی و کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه‌های مختلف داخل و خارج ایران نگهداری می‌شود. علاوه بر این فهرست‌های مشترک نسخه‌های خطی و برخی مراجع مورد نیاز و مرتبط با اینگونه مطالعات از جمله کتب رجال در این مجموعه قرار گرفته است.

در صورتی که از منابع، نسخه دیجیتال یا میکروفیلم تهیه شده باشد اصل نسخه در اختیار مراجعان قرار نخواهد گرفت. برای مطالعه منابع غیرممتنی، بخشی مجهز به دستگاه‌های میکروفیلم‌خوان و کامپیوتر است.

چنانچه مراجعان تصویر نسخه مورد نظر خود را بخواهند می‌توانند پس از پرکردن فرم درخواست، لوح فشرده آن را دریافت کنند.

شرایط استفاده

استفاده از نسخه‌های خطی برای دانشجویان کارشناسی ارشد و

دکتری و طلاب حوزه‌های علمیه، اعضاء هیئت علمی دانشگاه و مدرسان حوزه‌های علمیه، با ارائه کارت شناسایی و محققان آزاد با نامه درخواست و پژوهشگران خارجی با معرفی‌نامه از دفتر روابط بین‌الملل دانشگاه مجاز است.

مرمت

کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران تنها کتابخانه دانشگاهی مجهز به بخش مرمت کتب خطی است که از نظر تجهیزات و امکانات در سطح کشور مطرح است. در این مرکز تلاش شده از جدیدترین روش‌ها در حفاظت و مرمت کتب استفاده شده و تحقیقات مستمری بر روی مواد و روش‌های نوین انجام پذیرد. در حال حاضر مرمت کتاب‌های خطی و اسناد تاریخی در همین بخش انجام می‌گیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. بخشی از اطلاعات ارائه‌شده در این مقاله از تحقیق جامع خانم پریسا کرم رضایی درباره کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران اخذ شده است. امیدوارم این کار هرچه زودتر منتشر شود.

۲. مقدمه ایرج افشار بر «فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران»، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ج ۲، ۱۳۵۲.

یکی از اقداماتی که در ماه‌های اخیر در بخش نسخ خطی انجام یافت گردآوری کتاب‌های چاپ عکسی بود